

УДК 394.43+179.5]:340.15:39(=161.2)“13/17”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2021.20.098>

ШЕВЧУК ТЕТЯНА

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

SHEVCHUK TETIANA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow of the Ukrainian and Foreign Folkloristics Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

БАЛУШОК ВАСИЛЬ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

BALUSHOK VASYL

a Ph.D. in History, a senior research fellow of the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Бібліографічний опис:

Шевчук, Т., Балушок, В. (2021) Клятва (присяга, прокляття, самозакляття) в українській фольклорній та судовій культурі XIV–XVIII століть. *Матеріали до української етнології*, 20 (23), 98–106.

Shevchuk, T., Balushok, V. (2021) Swear (Oath, Curse, Self-Plight) in Ukrainian Folklore and Judicial Culture of the 14th–18th Centuries. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 20 (23), 98–106.

**КЛЯТВА (присяга, прокляття, самозакляття)
В УКРАЇНСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТА СУДОВІЙ КУЛЬТУРІ
XIV–XVIII СТОЛІТЬ**

Анотація / Abstract

Стаття присвячена виявленню спеціальних термінів, уживаних у джерелах пізньосередньовічно-ранньомодерних часів (XIV–XVIII ст.), зокрема в тих, де відображені судово-правові та інші колізії, якими позначали клятву – присягу – прокляття – самозакляття. Ці короткі фольклорні формули в той час супроводжували різні суперечки й спірні події в житті людей майже всіх соціальних груп та станів, що мали різний офіційний статус. Вони були обов'язковим і тому невід'ємним складником ритуалів виголошення присяги в судах, який уважався найкращим засобом установлення істини.

Методологічну основу дослідження складають праці переважно зарубіжних (польських, ізраїльських, британських та ін.) учених, які разом з тим здебільшого відштовхуються від виданого у Львові на початку XX ст. німецькомовного варіанта новаторської праці харківського професора Євгена Кагарова. Аналіз пізньосередньовічно-ранньомодерних джерел (переважно опублікованих правових документів і судових справ) показав, що найширшим терміном, який вживався в різних випадках, є *присяга* та похідні – *присягнути*, *присягати*. Специфічним терміном для позначення присяги васальної вірності в рамках феодальної ієрархії було слово *голд* і похідне від нього *голдувати* – давати присягу вірності васала своєму сюзеренові. Центральними ж для означеної теми є терміни *клятва* та *клясти*, якими позначали і присягання, і прокльони,

включно із самозакляттями. Водночас усталені терміни, що вживалися в самих формулах клятви – прокляття – самозакляття, виокремити поки що не вдається, оскільки вони досить рідко фіксувалися в джерелах.

Ключові слова: Середньовіччя, ранній модерн, терміни, клятва, присяга, голд, прокляття, самозакляття.

The article is dedicated to the definition of specific terms used in the sources of the late medieval and early modern period (the 14th – 18th centuries), in particular, such representing judicial, legal and other collisions that have marked swear – oath – curse – self-plight. At that time such short folklore forms have been used for various disputes and disputable cases of human life almost for each social group and state with different official status. They are obligatory and integral part of the procedure for swearing in courts, being the most effective method of truth ascertainment.

The methodological basis of the research consists of the papers of foreign (Polish, Israeli, British and others) scientists. At the same time they follow mainly the German version of novation work of Kharkiv professor Yevhen Kaharov published in Lviv at the early 20th century. Analysis of sources (mainly, published legal documents and judicial cases) of the late medieval and early modern periods has shown that the term *an oath (prysiaha)* and its derivatives *to swear an oath (prysiahnuty)*, *to take an oath (prysiahaty)* is the most widespread to be used in various cases. The specific term for the definition of oath of vassal's confidence within the frame of feudal hierarchy was the word *hold* and its derivative *holduvaty* – to swear fealty by vassal to his suzerain. The terms *swear* and *to curse* are central for this topic. They denote swears and curses, including self-plights. At the same time, it is not possible to distinguish the well-established terms used in forms of swear – curse – self-plight as they have been documented rarely.

Keywords: Medieval age, early modern period, terms, swear, oath, honour, curse, self-plight.

Співавторка презентованої статті, дослідниця Тетяна Шевчук, згадує як іще років 20–30 тому в її рідному с. Бараші, що на Житомирщині, можна було почути вислів «їй-Бо, прись-їй-бо», що означав «Бог мені свідок». Це своєрідна формула клятви-божби, що є зрозумілою в середовищі носіїв локальної традиції, однак потребує тлумачення в ширшому історичному й культурному контексті. Улітку 2021 року Т. Шевчук здійснила спробу зібрати польовий матеріал для такого тлумачення, але цей намір зазнав невдачі: інформанти запевняли, що не використовують прокльонів у своєму побутовому мовленні, бо це є гріховною справою (насправді ж у потоці спонтанної розмови їх можна було виокремити).

Міркуванням про власний досвід включеного спостереження, що є важливим у фольклористично-етнографічній практиці ХХ–ХХІ ст., поділилася й наша колега Людмила Іваннікова, яка мала змогу спостерігати за особливостями процесу клятьби у своєму рідному с. Губча Старокостянтинівського району Хмельницької області впродовж 70–80-х років ХХ ст. Вона зауважила, що «не мала спеціальної мети записувати прокльони, робити спеціальні опитування – вони б виявилися малоефективними. Приклад тому – спроба, записати матеріал 31.08.2010 р. від сусід-

ки, яка “славилась” особливим умінням лаятися, проклинати, давати прізвиська односельцям» [7, с. 108]. Аналізуючи прокльони, які вдалося відтворити з пам’яті та завдяки багаторічним фольклорним записам, Л. Іваннікова здійснила огляд тих матеріалів, що були опубліковані у збірнику М. Номиса «Українські приказки, прислів’я і таке інше» (183 прокльони разом із варіантами), указавши на географію їхнього поширення: це Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Поділля, Волинь, Слобожанщина, Галичина. Серед записувачів – Опанас Маркович, Петро Єфименко, Каленик Шейковський, Анатолій Свидницький, Григорій Залюбовський, Пантелеймон Куліш, Василь та Микола Білозерські. Наголошуючи на тому, що дослідники тривалий час не вирізняли прокльони як окремий жанр фольклору, Л. Іваннікова запропонувала таке визначення: «Їх можна означити як короткі, дуже емоційно-експресивні магичні формули, спрямовані на причинення явного чи уявного зла» [7, с. 110].

Нині в Україні до цієї теми звертаються переважно мовознавці, які вивчають прокльони як фразеологізми [3; 4; 18]. Цікавляться цією проблематикою також історики, юристи, які вивчають судочинство та звичаєве право литовсько-польської доби. Так, Тетяна Бондарук, до-

сліджуючи судову владу цього періоду, зазначила: «Небажання присягати подекуди було сильнішим за можливі втрати при відмові від присяги. Подібною була ситуація і в громадському судочинстві. Не заглиблюючись в особливості функціонування цього правового інституту загалом, відмітимо, що така двозначність у ставленні до присяги як одного з архаїчних правових способів шукати правду може свідчити про “перехідний” характер правової свідомості, коли влада Божого суду ще цілком складала конкуренцію судовій владі соціуму» [16, с. 114].

Характеризуючи методологічну основу дослідження, насамперед слід назвати книжку Євгена Кагарова, який, будучи професором Харківського університету, ще на початку ХХ ст. опублікував новаторську книжку «Грецькі таблички з прокляттями» 1 [8], яка дещо пізніше вийшла в малозміненому вигляді також у Львові німецькою мовою 2 [23]. Ця книжка, завдяки німецькомовному варіанту, стала широковідомою в науковому світі, і на неї по сьогодні посилаються як на основоположну («Grundlage») всі, хто на Заході займається античними прокляттями [9]. А ось в Україні це дослідження Є. Кагарова залишається малознаним, та й тема перебуває переважно на маргінесі наукового дискурсу.

Також до праць, які послужили методологічною опорою нашої публікації, належать розвідки зарубіжних дослідників (польських, ізраїльських, британських та ін.), що розглядають прокльони (божбу, клятви) як частину магічної практики. Анна Енгелькінг у книзі «Прокляття в народній магії слова» аналізує польські прокльони як частину вербальної магії. Перше видання цієї праці вийшло у Вроцлаві ще 2000 року, а друге, значно розширене і змінене, у 2010 році [21]. Воно стало основою для англійського перекладу. У вступі авторка зазначає, що розглядає прокльони як вербальний ритуал, який існує в більшості людських культур та, імовірно, є універсальним. Він перебуває у фокусі уваги вчених, які досліджують Біблію, сходознавців, античників («класиків»), істориків, антропологів³. Натомість науковці, які спеціалізуються на вивченні європейської народної культури, даній темі не приділяли належної уваги [22]. І праця А. Енгелькінг є однією з перших розвідок, де прокльони розглядаються як

окремий фольклорний жанр. Авторка наголосила на універсальності ритуалу проклинання, що має на меті встановлення божественної справедливості. У центрі уваги дослідниці також формули прокльонів, що їх вона проаналізувала на широкому польовому матеріалі.

Важливими для нашої теми є також дослідження ізраїльських учених: це насамперед розвідка Моше Блідштейна «Клятва на книгах: прокльони і Святе Письмо в Римській імперії» [20] та праця дослідника Біблії, професора Шелдона Х. Бланка (1896–1989) «Прокляття, лихослів'я, заклинання і клятва», у якій розглядаються формули біблійних прокльонів (деякі з них спостерігаємо і в українських текстах Пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби) [19]. Особливо цінним є збірник праць учених Великої Британії, Канади, США, Туреччини, укладений Аланом Зоммерштейном (Ноттінгемський університет, Велика Британія) та Ізабель Торренс (Університет Нотр-Дам, США) під назвою «Клятви і присяга в Давній Греції» (2014) [24]. У книжці, зокрема, аналізуються присяга й самозакляття в грецькій судовій сфері, у драматургії, при цьому наголошується, що присяга усвідомлюється як самозакляття. Адже при цьому в свідки власної правдивості мовці брали бога, і коли слово присяжника виявлялося обманом, божество мало його покарати [25]. За висновком авторів, різні розмовні форми афінської культури дають найбільше свідчень абсолютного ототожнення присяги з прокляттям (самопрокляттям). Детальний аналіз присяги у судовій сфері показав, що вона була невід'ємною частиною багатьох процедур афінського законодавства: офіційні клятви давали як учасники судового процесу, так і свідки [26, р. 116–117]. При цьому, все ж таки античні матеріали засвідчують наявність у джерелах значної кількості власне проклять, спрямованих на контрагентів і супротивників, що не містять самозаклять. Зокрема, Є. Кагаров виділяє такі категорії проклять, багато з яких нічим іншим, ніж прямі прокляття ворогів, супротивників, конкурентів тощо, бути не можуть: любовні прокляття, проти злодіїв, наклепників, різного роду кривдників, судові, циркові та проти тих, хто проклинає [8, с. 52–57; 23, S. 49–55].

Ми приєднуємося до наведених вище визначень клятви і, розглядаючи її як

окремий фольклорний жанр у рамках народної духовної культури, теж уважаємо своєрідним магічним словесним ритуалом, який, утім, у давніші часи включав і більшу чи меншу кількість жестових елементів, які на сьогодні переважно не збереглися [1, 57–58, 62 та ін.]. Свою розвідку будуюмо на українському матеріалі, зокрема на різного роду правових, судових та близьких до них пізньосередньовічно-ранньомодерних текстах, що супроводжували численні колізії та випадки, які вирішувалися в рамках тих чи інших правових чи звичаєвих процедур, у тому числі в суді («судова магія», за висловом російської дослідниці Тетяни Кудрявцевої [9]). Як уже доводилося писати [1; 2], майже всі такі більш або менш гострі колізії, коли виникала певна суперечка чи необхідність запевнити суд, певних осіб або ж те чи інше співтовариство у якомусь важливому твердженні, люди, незалежно від займаного формального й неформального становища та суспільного й правового статусу, вдавалися до клятви. До клятви вдавалися і з метою запобігання якимось порушенням – як самими мовцями (писяжцями, клятводавцями), так і їхніми контрагентами або ж просто потенційними порушниками, а також тими, хто зі сторони, у тому числі неочікувано, міг втрутитися в хід подій.

Тому спробуємо виділити в пізньосередньовічно-ранньомодерних текстах головні терміни, якими позначалися ритуали клятви – присяги – клятьби – самозакляття, а також, наскільки це можливо, розкрити їхнє значення на конкретних прикладах. Важливість термінологічного аспекту такого дослідження відзначає Є. Кагаров, який, проаналізувавши вживання терміна «прокляття» в різних мовах, дійшов висновку, що в його основі лежать три основні міркування: 1) уявлення про табу, чи релігійно-сакральна ідея; 2) вказівка на словесну оболонку прокляття, тобто на 'слово' і 3) вказівка на дію прокляття, тобто результат [8, с. 7; 23, S. 3]. Тексти маємо, починаючи з початку XIV ст., адже згадані колізії, супроводжувані клятвами, у ранній період у переважній більшості просто не фіксувалися (винятком є записані візантійцями, а потім перекладені та внесені в «Повість временних літ» формули клятв у договорах Русі з Візантією). А ось із XIV, а особливо з XV–XVIII ст.

таких текстів маємо достатньо; інша річ, що вони, як і взагалі середньовічні джерела, далеко не такі інформативні, як нам хотілося б, і тому необхідну інформацію доводиться виловлювати по крихтах. А нерідко така інформація, як підозрюємо, взагалі до нас не дійшла або ж дійшла в неповному обсязі.

Як впливає з документів, найширшим терміном, що часто вживається у згаданих текстах, є *присяга* та похідні від нього – *присягти*, *присягати* тощо. Зокрема, присягали різного рангу і становища посадовці своїм володарям. Так, 1434 року молдавський воєвода Ілля присягав королеві Владиславу Ягайлу: «мы илиа воєвода <...> присягли єсми и записали ся вѣрно служити» [14, с. 249]. У грамоті князя Федора Несвіцького з Черняхова 1435 року говориться: «...на тыхъ городѣхъ не имай никаки(х) иныхъ оурядниковъ поставити толко такии што бы присягли вѣрни быти королю полскому и коруне» [12, с. 133]. Цей термін використовувався взагалі в різних випадках. Він трапляється в постанові галицького старости Міхала Бучацького 1435 року стосовно видачі злодія, де передбачалося, що сільський отаман мав заприсягтися, коли того не виявиться на місці: «...а пак ли бы ватама(н) албо рядця рѣклъ абы его оу селѣ не было а во(н) маеть прися[ч]и аж того чоловіка оу се[лѣ] нѣтъ» [12, с. 134]. Дуже широко використовувалася присяга в суді. Так, у м. Васлуй на сході румунської Молдови, де проживало багато русинів (українців), 1474 року в документах судової справи між сином Васькова з Городник Іваном і дочкою Івана Купчича Марушкою, зазначено: «...прото(ж) марушка ставши оу то(т) нареченны де(н) и присягла пря(д) нами» [14, с. 249]. В угоді 1496 року між княгинею Федоровою Соколинською із сином та паном Богданом Сопичичем про маєтки Чирею і Тухачево записано: «И тые све(т)ки на то(м) присягнуули» [14, с. 249]. Під час засідання Луцького замкового суду 1561 року «пїни Влена Богдановая Костюшковича инялася присяги, хотечи того довести и присягою своєю кнїни Иванова присяги єе допустила» [11, с. 327–328].

Специфічним терміном, що вживалися в середньовічній Русі-Україні як присяга є *голд* (*голд*). Цим словом позначали присягу васальної вірності. В «Етимоло-

гічному словнику» читаємо: «Голдувати (заст.) “платити данину, бути в ленній залежності” «*голдъ* “ленна присяга”» – запозичення з польської мови, що вважається своєю чергою запозиченим від середньовищньонімецького *hulde, holde* «підлеглість, вірність того, хто перебуває в ленній залежності, щодо свого пана» [6, с. 547–548]. Як приклад, вживання цього терміна можна назвати присягу новгород-сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича 1388 року, у якій він визнавав себе васалом польського короля Ягайла і королеви Ядвіги: «...хочемо кголдава(т). короле(в)і і его королиці. и его дѣте(м). и кору(н) польскои. вѣрное послу(ш)ство держа(т). подъ присягою и по(д) ч(с)тью. подлугъ вбычая. Яко ко(л) бывае(т) при голдованию» [5, с. 98]. Неодноразово вживається термін *голд* у тексті васальної присяги, даної 1435 року згаданим молдавським воєводою Іллею тому-таки королеві Ягайлу: «...мы илїа воєвода... знаємо чинимо... аже мы... велебномуу владиславоу... голдуємъ... тако яко наши предкове голдовалисѣ и записовалисѣ... тако и мы голдовалисѣ єсми» [13, с. 248].

Ще одним терміном, широковживаним у середньовічно-ранньомодерних текстах з Русі-України, є *клятва*. У словнику староукраїнської мови XVI–XVII ст. сказано, що цим терміном позначалися: 1. «Клятва, присяга, обітниця» і 2. «Прокляття, осудження, анафема» [15, с. 132]. І це не випадково. Адже, як зазначає В'ячеслав Васильченко, «у плані походження слово “клятва” споріднене зі словами клясти “проклинати; лаятися”, клястися “присягати”». Ці зв'язки відсилають до ідеї прокльону як покарання за клятвopорушення. Це пов'язує обряд клятви з обрядом виголошення прокляття» [3]. Матеріали, які наводяться в згаданому словнику староукраїнської мови, як і наші власні спостереження над текстами XIV–XVIII ст., підтверджують це.

Скажімо, приклади вживання терміна в першому значенні, тобто як *присяга*, читаємо в документах Львівського Ставропігійного братства стосовно поведінки в 1594 році єпископа Гедеона Балабана – спочатку палкого прихильника, а потім супротивника церковної Унії: «...гедеонъ Болобанъ... на што изо всѣми єп(с)кпы на соборѣ первомъ берестійскомъ... по(д)писа(л)ся по(д) клятвою зо всего

вырѣкаючися... покой заховати»; «гедеу(н) болоба(н)... кля(л)ся заховыва(ти) прономию зве(р)хности нѣшое» [15, с. 132]. Або в тестаменті вїйта владичинського Стефана 1648 року читаємо: «Когда мя Гдѣ Бгѣ избрет(ѣ) с того свѣта по(д) клятвою моею о(т)цевскою обовязую, и розказую, абы жаденъ зя(т), ани дочка моя, моєи воли остатней не важилися о(т)миняти» (м. Холм) [15, с. 132].

Термін *клятва* у другому значенні, тобто як прокляття, теж часто трапляється в текстах досліджуваного періоду. Наприклад, галицько-волинський князь Любарт-Дмитро Гедимінович у наданні кількох сіл соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку 1322 року серед обов'язків владика Луцького й Острозького Климентія називає: «...єретиковъ и непослушныхъ клясти». А всякий порушник княжої волі нехай «отъ Бога проклять будетъ» [5, с. 22]. У Пересопницькому євангелії читаємо: «Любѣте ворогы ваша... и ты(х) которы васъ клясти боудуть» [15, с. 132]. У наданні князем Левом Даниловичем прибуткового права церкві святого Успіння в Крилосі на села з належними до них землями 1301 р. значиться: «А кто на мое слово уступитъ, судъ ми з нимъ пред бѣгомъ, и w(т)лученъ буде(т) мл(с)ти бжѣе, в дны страшнаго и неумытнаго судища хвѣа... и буде(т) кластва бжѣе нане(м) в се вѣкъ и в будущій» [5, с. 14]. Духовна грамота київського князя Андрія Володимировича 1446 р. теж містить прокляття від імені Бога: «А кто се слово наше поруши(т) а име(т) вѣ тыє имѣнїа вѣстоупати ся, розсоудит ся съ мною прѣд бѣгомъ, и боуди ємоу клятва, w(т) бѣа, wѣа и сѣна и сѣта(г) дѣха» [12, с. 154]. На прокляття й загрозу анафеми натрапляємо в ставропігійній грамоті 1481 року. Відзначена вище змістова близькість значень слів *клятва* і *анафема* є в грамоті константинопольського патріарха Максима Києво-Печерському монастирю: «...а хто учне(т) оустоупатися и пакастити <...> да боуди на немъ о(т) на(с) кля(т)ва в се(и) вѣ(к) и в боудоущей ана(Ф)тема» [13, с. 478].

У джерелах XVIII ст. нам трапилося вже й використання терміна *прокляття*. Так, Марія Сулима, вдова генерального хорунжого й наказного гетьмана Івана Сулими, у заповіті, складеному 1728 року, написала застереження для тих, хто посмів би скривдити її внука, ди-

тину покійного сина Самійла: «А понеже еще изволила ей милость панѣ Сулимина при концу тестамента свого сіи слова написать: еслибы кто: чили з дѣтей моихъ чили з племенниковъ близкихъ и далеких, сей мой составленной остатній волѣ тестаментъ, дерзнулъ касовать чи переиначувати, то на такового Божие неблагословеніе и установленное святыми отци полагаю проклятіе, анафема» [10, с. 49].

Все ж таки саме іменник *клятва* та похідне від нього дієслово *клясти* є основними термінами, які вживалися для позначення прокльонів. Якраз ці терміни фігурують і в заборонах проти проклинання будь-кого. Адже церква визнавала прокльони смертним гріхом. Небезпечними для самого мовця вважалися прокльони і в народних уявленнях. За спостереженням Є. Кагарова, необґрунтовані, безпричинні прокляття повертаються на тих, хто їх виголосив. Він наводить німецьке прислів'я: «Прокляття, як птахи до гнізд, повертаються додому» [23, S. 3]. Тому в покрайньому записі з рукописного Євангелія 1492 року читаємо: «...вы стѣи о(т)ци чтите але не к(л)инѣте» [13, с. 478]. В іншому покрайньому записі 1521 року переписувач закликає майбутніх читачів не проклинати його за ненароком зроблені при переписуванні помилки: «Чтѣте исправлѣючи своим високом разумомъ, а мене грѣшнаго не кльнѣте» [Цит. за: 17, с. 153]. Переписувачі церковних книг узагалі почувалися дуже незатишно, боячись припуститися практично неминучих помилок у своїй роботі, адже спотворювати Боже слово вже було великим гріхом, а якщо вони ще й цим провокували до проклять на свою адресу майбутніх читачів, гріх зростав. Тому вони вдавалися до самопринижень, наприклад записуючи їх на полях перепису-

ваних книг: «...списася сіа книга рукъю мнѣмъ грѣшнаго злаго и непотрѣбнаго лѣниваго и невмѣлаго Іванця», і просили не «клясти» їх [17, с. 153].

Тобто, виходячи з наведеного матеріалу, для нас головними термінами є іменник *клятва* та дієслово *клясти*. І, судячи з усього, саме за цими термінами ховалися самозакляття під час виголошення ритуальних присяг / клятв. Самі ж формули самозаклять, як і прокльонів на адресу інших людей, у тексти потрапляли досить рідко. Про них ми писали в попередніх публікаціях, там же наведені й рідкісні приклади та фрагменти цих формул, які вдалося виявити в джерелах. Оскільки дані формули фіксувалися зовсім нечасто, про якісь особливі терміни, в усякому разі поки що, говорити не доводиться. Нефіксація ж у джерелах формул проклять і самозаклять, очевидно, якраз і зумовлювалася ставленням до них як до гріховних та побоюванням мовців, щоб названі в них конкретні шкідливі впливи й дії за законами магічних ритуалів не вразили їх самих.

Примітки

¹ Частина тексту праці з причини друкарських труднощів періоду громадянської війни та розрухи відтворена в рукописному вигляді.

² Відмінності між цими двома виданнями зовсім незначні і стосуються переважно історіографії, яка відсутня в німецькомовному варіанті.

³ Серед антропологів це насамперед ті, хто вивчає позаєвропейські культури. Поміж тими, хто досліджує культурні реалії Європи, предмет вивчення обумовлюється наявністю відповідної джерельної бази. Наприклад, з античних часів збереглася значна кількість свинцевих табличок з текстами проклять, що мали допомогти проти ворогів чи в суді.

Джерела та література

1. Балушок В., Шевчук Т. Клятва і самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 4. С. 54–65. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.04.054>.
2. Балушок В., Шевчук Т. Ритуальні самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи (в контексті зв'язків Причорноморського регіону). *Дриновський збірник* / ред. рада: В. Ю. Саленков та ін. Софія ; Харків : Вид-во БАН ім. проф. Марина Дринова; ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. Т. XIII. С. 70–80. DOI: <https://doi.org/10.7546/DS.2020.13.09>.
3. Васильченко В. Присяга: давши слово, тримай слово. URL : <https://uain.press/blogs/v-yacheslav-vasylchenko-mova-davshy-slovo-trymaj-833196> (дата звернення: 06.10.2021).
4. Головіна Н. Б. Народні прокльони в контексті мови і культури (на матеріалі української та німецької мов). *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. 2009. Вип. 26. С. 102–106.

5. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент. і словн.-показчики М. М. Пешак. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с.
6. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1 : А–Г. 632 с.
7. Іваннікова Л. Українські прокльони: традиція села Губча на Хмельниччині. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 1–2. С. 108–121.
8. Кагаров Е. Г. Греческие таблички с проклятиями. Харьков : Типо-литография Г. П. Радовильского, 1918. (3), 81 с.
9. Кудрявцева Т. В. Судебная магия в классической Греции. 2010. С. 31–65. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-magiya-v-klassicheskoy-gretsii-1> (дата звернення: 08.10.2021)
10. Лазаревский А. М. Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в.: с пятью портретами. Киев : Типогр. К. Н. Милевского, 1884. XXII, 316 с.
11. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк : НАН України, 2013. 736 с.
12. Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ : УАН, 1928. 267 с.
13. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 1. 632 с.
14. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 2. 592 с.
15. Словник української мови XVI – I половини XVII ст. Вип. 14 (К – Кон'юрація) / відп. ред. Д. Гринчишин ; уклад. О. Кровицька. Львів : Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2008. 260 с.
16. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2014. 503 с.
17. Фрис В. Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записках давніх українських кирилических книг. *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*. Київ : Laurus, 2012. С. 150–161.
18. Яковенко Л. І. Українські прокльони у лінімоментальному аспекті. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса : Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 2005. Вип. 6. С. 255–262.
19. Blank S. H. The Curse, Blasphemy, the Spell, and the Oath. *Hebrew Union College Annual*. 1950–1951. Vol. 23. No. 1. Pp. 73–95.
20. Blidstein M. Swearing by the Book: Oaths and the Rise of Scripture in the Roman Empire. *Asdiwal: Revue genevoise d'anthropologie et d'histoire des Religions*. 2017. No. 12. P. 53–72. DOI: <https://doi.org/10.3406/asdi.2017.1082>.
21. Engelking A. Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa. Waszawa : Oficyna Naukowa, 2010. 364 s.
22. Engelking A. The Curse. On Folk Magic of the Word. Translated by Anna Utowska. Warszawa : Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, 2017. 386 p.
23. Kagarow. E. G. Griechische Fluchtafel. Leopoli : Editvm Avxilio Ministerii Instrvctionis Pvblicae, 1929. 81 с. (Evs Svpplementa 4).
24. Oaths and Swearing in Ancient Greece. Eds. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Berlin ; Boston : De Gruyter, 2014. 463 pp. (Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 307). DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110227369>.
25. Sommerstein A. H. What is an Oath? *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. Eds. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Berlin ; Boston : De Gruyter, 2014. P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110227369>.
26. Torrance I. C. «Of Cabbages and Kings»: the «Eideshort» Phenomenon *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. Eds. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Berlin ; Boston : De Gruyter, 2014. P. 111–131.

References

1. BALUSHOK, Vasyl, Tetiana SHEVCHUK, Swears and Self-Plights of the Ukrainians in Medieval and Early Modern Periods. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnology*, 2020, no. 4, pp. 54–65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.04.054>.
2. BALUSHOK, Vasyl, Tetiana SHEVCHUK. Ritual Self-Plights of Ukrainians in the Medieval and Early Modern Periods (in the Context of the Black Sea Region's Ties). In: Michail STANCHEV, ed.-in-chief; Volodymyr SALIENKOV, editorial council's head. *The Drinov Collection. Proceedings of the XIXth Drinov Readings "The Black Sea and the Black Sea Region as a Contact Zone of Civilizations and Cultures" Held by the*

Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre (Kharkiv, 2018). Sofia; Kharkiv: Publishing House of the prof. Marin Drinov Bulgarian Academy of Sciences; Karazin Kharkiv National University, 2020, vol. 13, pp. 70–80 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.7546/DS.2020.13.09>.

3. VASYLCHENKO, Viacheslav. *Oath: When You Give Your Word, Keep It* [online]. Available from: <https://uain.press/blogs/v-yacheslav-vasylchenko-mova-davshy-slovo-trymaj-833196> [accessed October 6, 2021] [in Ukrainian].

4. HOLOVINA, Natalia. Folk Curses in the Context of Language and Culture (On the Materials of Ukrainian and German Languages). In: Oleksandr LEBEDENKO, ed.-in-chief, *Scientific Bulletin of the Izmail State University of the Humanities*. Izmail: Editorial and Publishing Department of ISUH, 2009, iss. 26, pp. 102–106 [in Ukrainian].

5. PESHCHAK, Mariia, compiler. *Charters of the 14th Century*. Prefaced, annotated and vocabularies-indices by Mariia PESHCHAK. Kyiv: Scientific Thought, 1974, 256 pp. [in Ukrainian].

6. MELNYCHUK, Oleksandr, editorial board's chair. *The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: In Seven Volumes*. Compiled by Rostyslav BOLDYRIEV et al. Kyiv: Scientific Thought, 1982, vol. 1: A–F, 632 pp. [in Ukrainian].

7. IVANNIKOVA, Liudmyla. Ukrainian Curses: A Tradition of the Village of Hubcha in Khmelnytskyi Region. In: Yaroslav HARASYM, ed.inchief, *Mythology and Folklore*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv; Ukrainian Society of Researchers of Folklore and Mythology, 2015, no. 1–2, pp. 108–121 [in Ukrainian].

8. KAGAROV, Evgeny. *Greek Curse Tablets*. Kharkov: Typolithography of G. P. Radovilsky, 1918, (3), 81 pp. [in Russian].

9. KUDRYAVTSEVA, Tatyana. *Judicial Magic in Classical Greece*. In: Pavel SHKARENKO, ed.-in-chief, *Bulletin o the Russian State University for the Humanities. Series "Literary Studies. Linguistics. Cultural Studies"*. Moscow, 2010, no. 10 (53), pp. 31–65 [online]. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-magiya-v-klassicheskoy-gretsii-1> [accessed October 8, 2021] [in Russian].

10. LAZAREVSKY, Aleksandr. *The Sulyma Archives: Family Papers of Sulymy, Skorupy and Voitsekhovychy Szlachta Families. The 17th–18th Centuries: with Five Portraits*. Kiev: Typography of K. N. Milevsky, 1884, XXII + 316 pp. [in Russian].

11. MOISIENKO, Viktor, Volodymyr POLISHCHUK, eds. *The Lutsk Castle Register of 1560–1561*. Edited by Vasyl NIMCHUK. Lutsk: Institute of Ukrainian Language and Mykhailo Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2013, 736 pp. [in Ukrainian].

12. ROZOV, Volodymyr. *Ukrainian Legal Documents. Vol. 1: 14th Century to the First Half of the 15th Century*. Kyiv: Ukrainian Academy of Sciences, 1928, 267 pp. [in Ukrainian].

13. HRYNCHYSHYN, Dmytro, Uliana YEDLINSKA, Ivan KERNYTSKYI, compilers, Lukiia HUMETSKA, ed.-in-chief. *The Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th – 15th Centuries*. Kyiv: Scientific Thought, 1977, vol. 1, 632 pp. [in Ukrainian].

14. HRYNCHYSHYN, Dmytro, Uliana YEDLINSKA, Ivan KERNYTSKYI, compilers, Lukiia HUMETSKA, editorial board's chairperson. *The Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th – 15th Centuries*. Kyiv: Scientific Thought, 1978, vol. 2, 592 pp. [in Ukrainian].

15. HRYNCHYSHYN, Dmytro, ed.-in-chief; Olha KROVYTSKA, compiler. *The Dictionary of the Ukrainian Language in the 16th – the First Half of the 17th Century: In 28 Issues*. Iss. 14 (К – Коньюрація). Lviv: NAS of Ukraine Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, 2008, 260 pp. [in Ukrainian].

16. USENKO, Ihor, ed. *Judiciary in Ukraine: Historical Origins, Regularities, Peculiarities of Development*. Kyiv: Scientific Thought, 2014, 503 pp. [in Ukrainian].

17. FRYS, Vira. Reflection of Ideas about Sinful Deeds in the Marginalia in Early Ukrainian Cyrillic Books. In: Natalia BILOUS, Larysa DOVHA, Vitalii MYKHAILOVSKYI, Natalia STARCHENKO, Maksym YAREMENKO, editorial board. *Theatrum humanae vitae. Studies to Honour Nataliia Yakovenko*. Kyiv: Laurus, 2012, pp. 150–161 [in Ukrainian].

18. YAKOVENKO, Liudmyla. Ukrainian Curses in the Linear Momentary Aspect. In: Nataliya BARDINA, *Notes on General Linguistics*. Odesa: Illia Mechnykov Odesa National University, 2005, iss. 6, pp. 255–262 [in Ukrainian].

19. BLANK, Sheldon. H. The Curse, Blasphemy, the Spell, and the Oath. In: *Hebrew Union College Annual*, 1950–1951, vol. 23, no. 1, pp. 73–95 [in English].

20. BLIDSTEIN, Moshe. Swearing by the Book: Oaths and the Rise of Scripture in the Roman Empire. In: *Asdiwal: Revue genevoise d'anthropologie et d'histoire des Religions* [Asdiwal: Geneva Journal of Anthropology and History of Religions], 2017, no. 12, pp. 53–72 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.3406/asdi.2017.1082>.

21. ENGELKING, Anna. *Klętwy. Rzecz o ludowej magii słowa* [The Curse. On Folk Magic of Words]. Warsaw: Oficyna naukowa, 2010, 364 pp. [in Polish].
22. ENGELKING, Anna. *The Curse. On Folk Magic of Words*. Translated by Anna UTOWSKA. Warsaw: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, 2017, 386 pp. [in English].
23. KAGAROW, Eugen. *Griechische Fluchtafeln* [Greek Curse Tablets]. Lviv: Published with the help of the Ministry of Public Instruction, 1929, 81 pp. (Eus Supplementa 4) [in German].
24. SOMMERSTEIN, Alan H., Isabelle C. TORRANCE, eds. *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014, 463 pp. (Contributions to Antiquity, Vol. 307) [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110227369>.
25. SOMMERSTEIN, Alan H. What is an Oath? In: Alan H. SOMMERSTEIN, Isabelle C. TORRANCE, eds. *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014, pp. 1–6 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110227369>.
26. TORRANCE, Isabelle. C. «Of Cabbages and Kings»: The “Eideshort” Phenomenon. In: Alan H. SOMMERSTEIN, Isabelle C. TORRANCE, eds. *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014, pp. 111–131 [in English].

Надійшла / Received 20.07.2021

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 03.11.2021